

2ÿ Î Ã^{2a} ÃÑÜÊÀ, êàí àèääò ì èñòàòòâî çí àâñòâà

ПОДОРОЖ ДО КРОЛЕВЦЯ

У вересні 2001 року мені довелося побувати в Кролевці Сумської області на святкуванні 400-річчя міста. Мене запросили як онуку людей, яких і досі тут пам'ятають і шанують.

Це мої діди — Огієвський Василь Дмитрович (1861–1921), відомий вчений-лісівник, батько мого батька, Володимира, та Грузиненко Олександр Павлович (1860–1908), земський лікар, батько моєї матері, Валентини.

На міському цвинтарі у Кролевці на могилі О.Грузиненка стоїть пам'ятник, зведений ще 1908 р. Посаджені квіти, все впорядковано. Тільки білий мармур пам'ятника пожовк, та у 2000 році хтось вкрав невеликий металевий хрест, яким він увінчувався. А куток у місті, де стоїть будинок, у якому колись жила мати Василя Дмитровича Огієвського, й зараз, мені казали, багато хто називає Огієвщина.

Подорож до Кролевця схвилювала мене, викликала багато думок, оживила спогади про наш рід. Захотілося розповісти те, що знаю.

Олександр Павлович був найстаршим сином священика з мальовничого села Голубівки, здається, Чернігівської губернії (тепер Сумська область). Його батька, отця Павла, так поважали й любили, що й після його смерті приходили на могилу просити поради. Вважали, що принесені звідтіля листочки чи травичка мають чудодійну силу.

У мого діда був брат Гавриїл, адвокат, і молодші брати, Дмитро та Василь — священики. Була у діда ще сестра. Про неї знаю з розповідей бабусі, що вона була дуже смаглявою. А панянці це не личило. І щоб вона стала білошкірою, її вмивали молоком. Але це не допомогло. Померла вона молодою.

Син Дмитра Павловича (священика), Борис, за радянської влади закінчив Київський медичний інститут і дуже любив свою справу. Але поки вступив до інституту, помучився. Його, як сина священика, не приймали до інституту. Не допомогло й те, що він працював робітником. За третьою чи навіть четвертою спробою вступив. У роки війни був на фронті лікарем. Розповідав, що коли армія Власова, в якій він перебував, опинилася в оточенні, перші дні в нього була змога покинути її і не потрапити в полон. Але він не міг залишити поранених. У полоні приховував, що він лікар, і його посилали на різні роботи до бауерів.

Табір, у якому він перебував, розташувався в американській чи англійській зоні. Користуючись безладдям перших днів, дядько Борис та ще хтось з його товаришів перейшли до радянської зони. Тут він знову потрапив до табору, але вже радянського. Через три місяці перевірки його відпустили. З того часу до

смерті працював у лікарні на Ставропольщині. Якось, коли приїздив до Києва, розповідав нам, як він та один його колега домоглися, щоб їхнього головного лікаря зняли з посади й судили.

Якось до лікаря прибіг переляканий аптекар з рецептом у руках і сказав, що коли б він приготував такі ліки, то не те що людина, а й кінь не витримав би. А рецепт виписав головний лікар! Лікарі не змовчали. Приїхала комісія. Й виявилось, що головний лікар був на фронті санітаром і там присвоїв документи вбитого лікаря.

Повернуся до розповіді про діда, Олександра Павловича. Він 1887 року закінчив медичний факультет Київського університету. Від роботи в Києві відмовився, сказав, що в Києві й так багато лікарів, що поїде туди, де вони потрібніші. Став земським лікарем у Кролеві, де працював до смерті.

Коли Олександр Павлович навчався в університеті, він був квартирантом у Рубісових, батьків моєї бабусі (матері моєї мами). Згодом згадував, що коли побачив мою бабусю, подумав — «Вона буде моєю дружиною!» Так воно й сталося.

Бабуся, Катерина Костянтинівна Рубісова, живучи дівчинкою в Києві, навчалася грі на фортепіано у Миколи Лисенка. Закінчила школу малювання М.Мурашка. І хоч була там чи не наймолодшою, вважалась однією з кращих учениць. Проте творчо працювати їй довелося мало. Ставши в 19 років дружиною лікаря-подвижника, вона все життя присвятила родині.

Глафіра Матвіївна Огієвська (дівоче прізвище Лазаревська), Дмитро Петрович Огієвський. Кінець 1860-х рр.

В мене є невеличкий альбом з начерками й малюнками, очевидно, виконаними в учнівські роки, та велика, в вузькій чорній рамі, вертикального формату картина. Скільки себе пам'ятаю, вона висіла в нашій квартирі. Прикрашає мою оселю ця картина й тепер. На старому фотознімку ми бачимо її на стіні над канапою, на якій сидить Олександр Павлович Грузиненко зі своїми дітьми (моєю мамою та її сестрою). Подумати тільки! Картина органічно увійшла в життя кількох поколінь, переживши три війни.

Що це за робота? Це дуже тонко, майстерно виконана вуглем копія ма-

Отець Павло Грузиненко, священник,
з дружиною. Друга половина XIX ст.

бабусею олією. Але це полотно не збереглося.

Повертаюсь до спогадів про діда. Коли Олександр Павлович приїхав до Кролевця, там був тільки фельдшер М.С.Марей, який потім став його вірним помічником, і існувало щось подібне, як ми тепер сказали б, до медичного пункту. Дід домігся від земства того, що було збудовано два порівняно великих одноповерхових корпуси (зараз в них туберкульозне відділення Кролевецької лікарні). З місцевих жінок він підготував не лише бездоганних санітарок, а й медсестер.

Олександр Павлович успішно виконував функції терапевта, хірурга, гінеколога. Блискуче робив будь-які операції, в тому числі й онкологічні, оперував навіть катаракту; вмів позитивно впливати на психічно хворих.

Основна робота діда була в лікарні. Проте в будь-який час доби він поспішав на допомогу хворому чи породіллі.

Бабуся розповідала, що Олександр Павлович ходив до хворих пішки, навіть якщо вони жили далеко. Ввечері, коли він повертався додому, в нього ноги нерідко були стерті до крові. Згодом у діда з'явилася конячка, і на ній він виїжджав до хворих.

люнка І.Шишкіна. Поміж сосен та кущів проглядає далечінь. На землі — трави, серед них поблискує водичка, що розтеклася, мабуть, з якогось джерельця. Малюнок зроблено на папері, який за довгі роки потемнішав, від чого виникає враження, що зображено надвечір'я. Це надає пейзажу особливої одухотвореності. Мама згадувала, що в них у Кролевці висів цей великий пейзаж, написаний

Родинне фото Рубісових..

У першому ряду — зліва направо — сидять: Микола Костянтинович Рубісов, його дружина Надія, Валентина і Лія Грузиненко, Коля Чижевський, Лариса, дружина Олексія Костянтиновича Рубісова (поруч з нею, тримає дитину).

В центрі над Валентиною і Лією — Катерина Михайлівна та Костянтин Миколайович Рубісови.

Зліва стоїть Олександр Павлович Грузиненко, коло нього сидить його дружина Катерина Костянтинівна, її старша сестра Олена Костянтинівна Носенко з дитиною, вище — її чоловік та двоє синів. Далі Павло Миколайович Чижевський з синами Григорієм і Костянтином, Софія Костянтинівна Чижевська, дружина. Стоїть (у профіль) Ганна Костянтинівна Рубісова (у заміжжі Зосимович) і Павло Миколайович Зосимович

*Олександр Павлович
Грузиненко, син о.Павла,
земський лікар в Кролевці*

Олександр Павлович лікував безплатно. Не брав грошей чи дарунків навіть від багатіїв. Пояснював це так: у багатого хороші умови життя для поліпшення здоров'я, а у бідного погані. Але останній, якщо не видужає, думатиме, що це зумовлено не злидінними умовами життя, а тим, що він, на відміну від багатого, не заплатив. То не буду ні з кого брати грошей.

Бабуся розповідала мені комічний випадок: місцевий поміщик, як вдячність, прислав чимало гусей та курей і велів кучеру висипати їх з воза у дідовому дворі. Той так і зробив. Але закінчилось це тим, що йому довелося переловити усю цю гамірливу живність і відвезти назад своєму панові.

Напередодні операційного дня грілася вода, Олександр Павлович купався і у всьому чистому наступного дня йшов до лікарні. Нерідко він загадував дружині зварити бульйон для якогось бідного хворого.

Помер Олександр Павлович від раку в 1908 році в київській лікарні. Поховали його в Кролевці. Коли привезли труну, все містечко вийшло її зустрічати. Дорогу від вокзалу до його дому, щоб не було куряви, полили водою (зазначу, що водогону тоді в Кролевці не було). В усіх садочках позрізали квіти, щоб вшанувати лікаря.

Коли призначили нового лікаря, люди довго не хотіли до нього йти. Зверталися до фельдшера, який свого часу працював з Олександром Павловичем.

Дід передплачував багато медичної, художньої та довідкової (Енциклопедію Брокгауза та Єфрона та ін.) літератури, прогресивну періодику того часу. В домі у них взагалі не вживалося спиртне, навіть коли приходили гості. Бабуся вставала дуже рано, гарно зачісувалась, охайно, навіть ніби святково, одягалась. Діти мали небагато суконь, але неодмінно вишуканих. Пошитих за задумом бабусі. Змінювалися комірці з мережи-

ва, шарф-пояс, банти у волосся, і вбрання ставало святковим. Усяких коштовних прикрас, золотих виробів у бабусі та дітей не було. Коли був голод, свою єдину коштовність, золоту шлюбну обручку, бабуся віддала, щоб її разом з обручками моїх батьків та срібними ложками відвезли в торгсин.

Коли помер Олександр Павлович, бабусі призначили за нього пенсію. Інших коштів на життя не було. На той час бабуся з дітьми переїхали до Києва. Моя мама та її сестра вступили до гімназії. Знаю, що за навчання мами платив її дід (батько моєї бабусі), Костянтин Миколайович Рубісов. Крім цього, він ще допомагав онукам трохи грошми. Жили вони скрутно. Наприклад, мамі навіть не змогли пошити плаття на випускний вечір у гімназії. Вона скомпонувала собі святкове вбрання з блузки та спідниці старшої сестри.

Тут якраз час розповісти про батьків моєї бабусі, мою прабабусю, Катерину Михайлівну та прадіда Костянтина Миколайовича Рубісових. Обоє вони були з дворянських родин. У Конотопі (це недалеко від Кролевця) мали просторий будинок і біля нього сад з безліччю квітів. Садила їх та доглядала Катерина Михайлівна. Завжди охоче наділяла великими букетами всіх, кому з будь-якого приводу потрібні були квіти.

Коли підросли діти, і їм треба було вчитися, родина Рубісових на зиму переїздила до Києва, де наймала квартиру. У них часто збиралася демократично настроєна молодь. Якось, коли боялися, що нагряне поліція, моїй бабусі, тоді ще дівчинці, доручили спалити в грубі якісь папери. Сидить вона, па-

Пам'ятник Олександрові Павловичу Грузиненку на могилі в Кролевці

лить. Раптом бачить — у вікно зазирає жандарм. Цей епізод врізався їй у пам'ять на все життя.

Освіту Катерина Михайлівна Рубісова мала домашню, але таку, що змогла сама підготувати мою маму до вступу в 5-й клас київської гімназії, а її сестру — до 8-го (педагогічного) класу.

Батько Катерини Михайлівни, мій прапрадід, служив у Петербурзі, був близьким до декабристів. За що його після придушення повстання 1825 року вислали із столиці на Україну до його маєтку без права виїзду із садиби. Там він і помер.

Костянтин Миколайович Рубісов був чиновником акцизного відомства. Працював не в Конотопі. Захоплю-

Валентина і Лія — діти Катерини Рубісової і Олександра Грузиненка.

вався математикою та питаннями філософії і релігії. Видав своїм коштом кілька брошур з цих питань. Роботу «Мысли о религии, о смерти и доброй жизни» (Конотоп. Друкарня кооператорів. 1918 р., друге видання 1919 р.) розпочав епіграфом «Идите к свету, ходите в свете и другим путь освещайте» (Матвей. V-14-15-16) та словами В.Гюго — «Распространяйте всюду свет, не оставляйте в человеческом уме тех темных углов, где может скрываться суеверие, где может спрятаться ошибка, где ложь может найти засаду. Невежество —

это сумерки, там бродит зло».

У Конотопі в Рубісових на великі свята збиралися всі їхні діти, невістки, зяті. До Різдва та Великодня завжди готували традиційні страви. Але Катерина Михайлівна, можливо, була невіруючою, бо в церкву не ходила. Коли їхній дід відвідував священник, демонстративно виходила з кімнати. Коли вона померла, священник відмовлявся її ховати. Потім його якось умовили. Її чоловік, Костянтин Миколайович Рубісов, помер у перші роки радянської влади (в Конотопі, у власному будинку, як і його дружина). Катерина Михайлівна та Костянтин Миколайович мали чотири дочки — Софію, Олену, Катерину та Ганну та двох синів — Миколу та Олексія, які були лікарями. Чоловіки Катерини (моєї бабусі) та Ганни були земськими лікарями.

Микола та Олексій у роки громадянської війни самовіддано працювали на залізничних станціях, переповнених людьми, серед яких було багато хворих на тиф. Вони лікували, боролися з вошивістю. Микола й сам захворів на тиф і помер.

Олексія тиф обминув. Але доля його склалася трагічно. Його

Григорій Павлович (Гриня) Чижевський,
син Павла і Софії, 1902 р.

чоловіка, Павла Івановича Чижевського, невдовзі заарештували за волелюбні погляди й заслали до Сибіру. Софія поїхала з ним. Про їхнє перебування у засланні мені нічого не відомо. З розповідей рідних знаю лише, що коли вони поверталися, то їм спочатку довелося плити човном, і в ньому Софія везла синочка, який з'явився вже в Сибіру, й вазон з кімнатною трояндою у дарунок моїй бабусі, яка кохалась у квітах. Хай це не дивує, що з Сибіру — й троянду! Там любили й успішно розводили різні кімнатні рослини.

Після заслання Павло та Софія Чижевські були в еміграції у Швейцарії, в Цюріху. Там Павло написав

дисертацію з хімії й захистив її. Повернувшись додому, вони жили у селі Ціпки Гадяцького повіту Полтавської губернії у невеликій садибі Чижевських. Павло Іванович намагався раціонально вести господарство, завів сушарню для фруктів, брав участь у громадському житті. Був обраний до Думи, здається, першої. Потім його за щось заарештували. В ув'язненні був на цей раз недовго й десь недалеко від дому. Коли дружина готувала йому та його товаришам передачу — котлети, в неї з руки впала весільна обручка. І треба ж — опинилась вона в котлеті, яка дісталася її чоловікові.

На час революції 1917 р. Павло був свідомим патріотом, хотів, щоб

Леонід Павлович Чижевський, молодший син Павла і Софії, з Ією Огієвською. Початок 30-х рр.

Україна стала самостійною державою. У 1917 р. він — член Української Центральної Ради. Активним борцем за самостійну Україну був і його син Григорій. За часів Директорії він входив до її складу.

Микола Чижевський, мабуть, був в українському війську, бо з розповідей рідних пам'ятаю, що Софія, коли більшовики зайняли Київ, ходила шукати його серед убитих, яких багато лежало в Університетському ботанічному саду.

Потім Павлу, Григорію та Миколі Чижевським довелося емігрувати. Кожен з них виїхав, коли і як зміг. Знаю, що Павло Чижевський перебував у Швейцарії, де й помер. Не бідував. А Григорій помер у злиднях. Де — не знаю.

Микола Чижевський опинився у Польщі. Там одружився, здобув вищу освіту, викладав у якомусь інституті. Намагався допомагати матері, яка залишилася в селі Ціпки. Але з цього нічого не вийшло, бо тоді мати зв'язок з закордоном було смертельно небезпечно.

Жила Софія з наймолодшим сином, Леонідом. Його в дитинстві спіткала біда, після скарлатини він цілковито втратив слух. Навчався у спеціальній школі. Працював він токарем по металу в майстерні МТС. Займався фотографією. Я бачила чудові фото його роботи — мальовничі краєвиди Полтавщини, сільські весілля тощо. Виписував багато журналів, газет. Цікавився загальнодержавними, світовими подіями, особливо розвитком техніки.

Хоч ніякою антирадянською пропагандою він не займався, перед початком війни його заарештували. Заслання відбував у таборі десь у Росії

Катерина Костянтинівна Грузиненко (уроджена Рубісова), 1884 р.

(не на півночі, й не в Сибіру). Після звільнення повернувся в Ціпки.

Мама з великою повагою говорила про Чижевських.

Пам'ятаю, вона наспівувала мені пісню, у якій були приблизно такі слова: «Катерина, вража баба, Україну занастала...» Розповідали мені мама й тітка, що Петербург було збудовано на кістках українців, які загинули на його будівництві.

Мамині розповіді безумовно запали в мою душу. Дуже жалкую, що вона не дожила до часу, коли Україна стала незалежною.

Тепер хочу сказати про рід мого батька Володимира Васильовича

Огієвського. Його мати, Марія Федотівна, була родом з бідної дворянської родини Залеських. Називали такі сім'ї — однодворцями. Практично від селян вона відрізнялася лише титулом. Марія Федотівна до заміжжя була сільською вчителькою. Батько розповідав мені, що в неї в одній класній кімнаті одночасно навчалися учні-початківці й ті, що вже другий та третій рік ходили до школи. У заміжжі вона виконувала функції секретаря у Василя Дмитровича Огієвського, свого чоловіка. Померла Марія Федотівна 1905 р., похована в Кролеві. На могилі зберігся пам'ятник. Мій батько все життя з великою ніжністю згадував свою маму.

Василь Дмитрович Огієвський (1861–1921) був вченим лісівником, одним з фундаторів лісової науково-дослідницької справи в Україні та Росії. У 1912–1918 рр. — професор та завідувач кафедри приватного лісівництва (лісових культур) С.-Петербурзького Лісового інституту (тепер Лісова академія), з 1916 р., крім того, помічник директора.

У 1920–21 рр. — професор кафедри лісівництва агрономічного відділення Київського політехнічного інституту. Мав нагороди — Велику срібну медаль Всесвітньої виставки у Парижі (1900), Золоту медаль Всеросійської виставки насінництва (1912) та ордени — св.Станіслава 2-го та 3-го ступеня, св. Анни 3-го ступеня.

Походив Василь Дмитрович з української дворянської родини. Його батько Дмитро Петрович Огієвський

(1810–1871) у 1834 році закінчив Московський університет і працював чиновником в Україні та Росії, дослужився до чину колезького радника. Мати, Глафіра Матвіївна — з роду Лазаревських. Вона та її брати — Василь, Федір, Яків та Іван були знайомі з Тарасом Шевченком, а Михайло й Олександр — його близькими друзями. Михайло клопотався про визволення поета з заслання і першим повідомив про волю.² Це про нього в «Щоденнику» 2.07.1857 р. Т.Шевченко писав: «Пошли Господи, всім людям таку дружбу и такого друга, как Лазаревський»³. Їхній матері, Афанасії Олексіївні, в листі від 9.10.1858 р. він писав: «Благородных сыновей Ваших я привык называть моими родными братьями, позвольте же Вас называть моею родною, невиданною и искренне любимую матерью и примите сердечный сыновий поцелуй от глубоко любящего вас Т.Шевченко».⁴

Повертаючись з України до Петербурга 25 березня 1859 р., Т.Г.Шевченко завітав до Глафіри Матвіївни Огієвської, а в 1860 р. подарував їй «Кобзар» з власноручним написом. Після смерті Т.Шевченка, під час перевезення труни з його тілом до Канева, її було завезено до крелевецької садиби Глафіри Матвіївни, де вона стояла до наступного дня.⁵

Глафіра Матвіївна розповідала моему батькові про Т.Шевченка й показувала йому кілька квіток, які вона взяла з труни Кобзаря й засушила.

² Огієвський В. М. Життя та творчість. К., 1976. Д. 1, №330, 340–342.

³ Огієвський В. М. Життя та творчість. К., 1949, Д. III, №114.

⁴ Огієвський В. М. Життя та творчість. К., 1949, Д. III, №410.

⁵ Огієвський В. М. Життя та творчість. К., 1977, Д. II, №68.

Після смерті Глафіри Матвіївни в крелевецькому будинку Огієвських жила її дочка Афанасія Дмитрівна Огієвська, викладач, а потім начальниця прогімназії. Саме до неї перейшов згаданий «Кобзар». Пам'ятаю, десь перед війною Афанасія Дмитрівна приїздила до Києва й привозила цей «Кобзар». З ним вона була у П.Тичини. Як я розумію, хотіла, щоб він посприям, щоб «Кобзар» в неї купили, мабуть, для музею. Повернулася вона з цього візиту прикро враженою. П.Тичина їй відмовив (що саме він їй сказав, не знаю). «Кобзар» залишився у Афанасії Дмитрівни. Після її смерті був у Тамари Володимирівни Ленчевської, племінниці Афанасії Дмитрівни. Коли померла Тамара Володимирівна, «Кобзар» взяв її син, журналіст Юрій Сергійович Ленчевський, нібито для того, щоб відвезти моему батькові, який хотів передати його до Державного музею Т.Г.Шевченка у Києві. Але так і не зробив цього.

Отже, дід мій Василь Дмитрович середню освіту здобув у Полтавській військовій гімназії, вищу — в С.-Петербурзькому Лісовому інституті (тепер Лісотехнічна академія), який закінчив 1871 р. Наукову діяльність розпочав з 1888–1892 рр., коли був помічником лісного Одоєвського лісництва Тульської губернії й водночас викладав у місцевій лісовій школі. У 1892 р. вийшла друком його перша наукова робота «Питомник хвойных саженцев в Тульской губернии».

Валентина Олександрівна Огієвська (уроджена Грузиненко), мама Ії. 30-ті рр.

Двічі (у 1892 р. та 1908 р.) Лісовий департамент Росії відряджав В.Д.Огієвського до Західної Європи для вивчення лісової справи. Він побував у Німеччині, Австрії, Швеції, Франції. Повернувшись з відрядження, написав ряд наукових праць, узагальнюючи в них отримані за кордоном дані.⁶

Багатющий фактичний матеріал йому вдалося зібрати й узагальнити, коли він очолював особливу таксаційну партію лісового департаменту (1894–1908). У 1908 р. за доручен-

⁶ *Борьба с вредными насекомыми в Баварии.* — «Νάεϋñēī à õī çϋéñõāī è èāñī āī āñõāī », 1895, ¹ 9; *Французская лесная опытная станция.* — «Èāñī î é æõðī àè», 1895, àù î .5; *Лесное опытное дело в Австрии.* — «Èāñī î é æõðī àè», 1895, àù î .4; *Прусская лесная опытная станция.* — «Èāñī î é æõðī àè», 1895, àù î .2; *Испытание качества семян на Саксонской контрольной станции.* — «Èāñī î é æõðī àè», 1896, àù î .4.

Марія Федотівна Огієвська. 1902 р.

ням цього департаменту В.Д.Огієвський організував і очолив у С.-Петербурзі першу в Росії Контрольну станцію лісового насіння. За час його завідування нею (1908–1918) було проведено близько дев'яти тисяч випробувань якості насіння і опубліковано ряд наукових праць. Крім того, він розробив методику визначення якості насіння, зокрема запропонував прилад, який увійшов у практику лісової справи як «стаканчик Огієвського».

Для наукової роботи В.Д.Огієвський організував у лісництвах України та Росії — Собіцькому Чернігівської губ. (тепер Сумська обл.), Микільському Чернігівської губ. (тепер Київська обл.), у Тульських заказниках та в інших

місцях ряд опорних пунктів. Значну частину своєї науково-дослідної роботи Василь Дмитрович здійснив саме у Собіцькому лісництві, розташованому, як і Кролевець, де він народився, в Чернігівській губернії (тепер Сумська обл.).

Влітку він жив у лісовому масиві Довгий Бір на хуторі Глибокий Колодязь, за 15 кілометрів від залізниці. Василь Дмитрович, його сім'я та співробітники займали будиночок з чотирьох кімнат і кухні. В лісництві проводилася дослідна робота і первинна обробка матеріалів. Допомогали Василю Дмитровичу його сини — старший Володимир (мій батько) та молодший Василь. А взимку в Кролевець він обробляв накопичений влітку матеріал.

У кролевецькому помешканні, як розповідав мені батько, взимку кутки кімнат бралися інеєм. Груби топили соломною. А потім пили чай. Він дуже любив ці вечори. Про деякі риси вдачі Василя Дмитровича ми можемо дізнатися зі спогадів його молодшого сина Василя.⁷ Він зазначав: «Проявляя большую требовательность к проводимой работе, отец очень мало думал о своей одежде и постоянно ходил в одном и том же мундире — форме лесного ведомства. Помню, когда он что-либо обдумывал, то быстро ходил взад и вперед по комнате. Почерк его был настолько неразборчив, что его скоропись с трудом разбирала моя мать и ряд лет работавший с ним С.Самохвал».

Усе своє життя В.Д.Огієвський як науковець вивчав особливості

⁷ Воспоминания Василия Васильевича Огиевского об отце (В.Д.Огиевском) — «Ёаїні і ёї сїеїодіі », 1961, ¹ 2. №63.

Ія з мамою і бабусею Катериною Костянтинівною. Київ, 1925 р.

природного поновлення лісу залежно від різних варіантів його вирубки, розробляв різноманітні засоби розведення культури дуба і сосни та досліджував проблему плодоношення останньої. Багато уваги він приділяв також біології хруща та засобам боротьби з ним. До нашого часу широко застосовується метод поновлення дуба насадженнями «густої культури місцями», впроваджений ним у 1895–1900 рр. у Тульських заказниках. У 1912–1916 рр. він заклав у ряді лісництв дослідні насадження з насіння різного географічного походження. Його досліді за своїм масшта-

бом і науково обгрунтованою методикою не мали рівних собі на той час у світі. Результати цих досліджень використовуються і в наш час при районуванні насіння основних лісостворюючих порід Росії та України. Добре збереглися, взяті під охорону і стали об'єктом досліджень закладені В.Д.Огієвським ділянки з деревами різного географічного походження в Собіцькому лісництві.

У київський період життя Василь Дмитрович узагальнював матеріали, зібрані ним у попередні роки, розробив разом з професором Київського політехнічного інституту Євгеном Пи-

Василь Дмитрович Огієвський. 1903 р.

липовичем Вотчалом методи промислової підсочки сосни, уперше в Україні та Росії організував курси підготовки працівників у цій галузі. Крім КПІ, працював у сільськогосподарському науковому комітеті, де очолював лісову секцію, був членом Комісії з вивчення природних багатств України при Українській академії наук.

Василь Дмитрович Огієвський — родоначальник династії науковців, що працюють у галузі лісової справи. Його син Василь Васильович (1893–1983) теж був науковцем-лісівником. Працюючи в різних районах Росії, він продовжував розробляти і втілювати в життя науково-дослідний доробок батька, а в останні роки життя очолював у Лісотехнічній академії Ленінграда кафедру лісових культур, якою в 1912–1918 рр.

завідував Василь Дмитрович.

Мені розповідали курйозний випадок. Під час якогось з'їзду лісівників колишні учні Василя Дмитровича зазирали в аудиторію, де колись слухали його лекції. Зазирали й завмерли — за кафедрою стояв їх учитель, якого давно вже не було на світі. А річ у тому, що син був дуже схожий на батька, і саме він у той момент читав лекцію.

Син Василя Васильовича теж став науковцем-лісівником, і його нащадки так само стали фахівцями з лісової справи.

Старший син Василя Дмитровича, Володимир Васильович (1890–1979), мій батько, був засновником радіотехнічної школи на Україні, організатором радіотехнічної спеціальності у КПІ, багаторічним деканом (1930–1934, 1941, 1944–1962 рр.), завідувачим кафедрою радіотехніки (1930–1941), теоретичних основ радіотехніки (1944–1973), професором (1930), професором-консультантом з 1973 до смерті 1979 р.

До 100-річчя від дня народження (1990) одній з лабораторій факультету присвоєно його ім'я. Цікаво, що він був у КПІ безпартійний декан. До того ж ніхто, крім нього, не обіймав цю посаду. Мав нагороди — ордени: св. Станіслава 2-го та 3-го ступеня, св. Анни 3-го ступеня, Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалі. Йому було присуджено звання Заслуженого працівника вищої школи України.

Додам дещо з того, що мені відомо про нього та наше родинне життя.

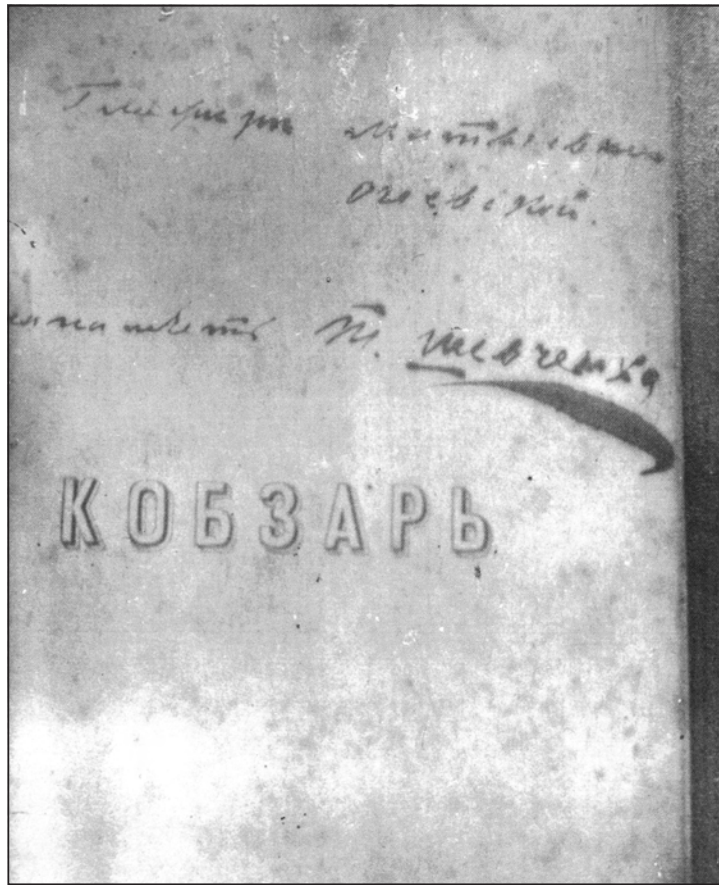
Початкову освіту мій батько здобув удома. У 1903 році вступив до Київського реального училища, до

На титульній сторінці «Кобзаря» дарчий напис «Глафіре Матвієвне Огіевской на память. Т.Шевченко»

4-го класу (який за своєю програмою відповідав 7-му класу десятирічки радянських часів). Обрав реальне училище, а не гімназію тому, що в ньому більше уваги приділялося математиці та фізиці. Завдяки добрій домашній підготовці зразу став першим учнем.

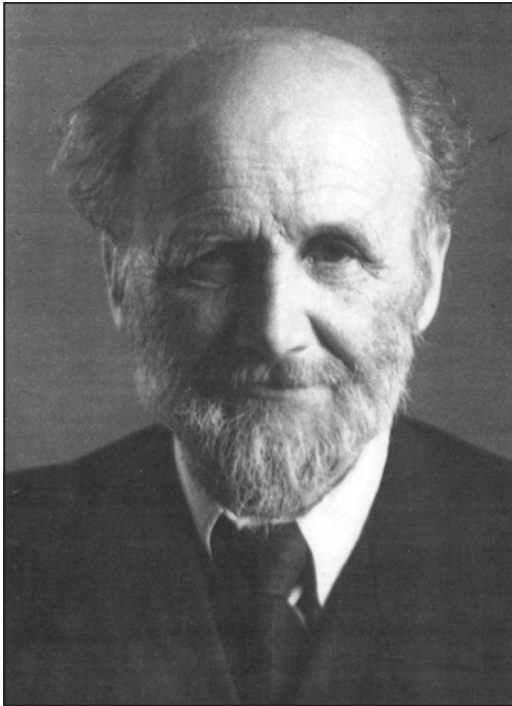
У наступному році з ним в одному класі опинилися другорічники, майбутні вчені — М.К.Гудзій (академік АН УРСР) та М.В.Шарлемань (доктор наук, професор). Як тільки починалася весна, Шарлемань зникав з училища. Майбутній дослідник природи, закоханий в неї, йшов на луки, в ліси. Гудзій, потім відомий літературознавець, на всіх уроках читав.

Восени 1905 р. революційний рух охопив і середню школу, зокрема, й Київське реальне училище. Тоді делегація з трьох учнів, серед них батько, прийшла до учительської і батько зачитав і вручив директору «петицію»: «Ми, учні КРУ, вимагаємо скликання установчих зборів, звільнення усіх політичних в'язнів, включення до складу педагогічної ради

училища представників учнів старших класів і т.п.; до задоволення наших вимог оголошуємо страйк». Тоді ж у всіх класах училища було влаштовано «хімічну обструкцію», для проведення якої пробірки з сірководнем дістали в Київському політехнічному інституті.

Дирекція училища вжила рішучих заходів: усі входи до будинку було зачинено, страйкарям поставлено ультиматум — вони мусять письмово запевнити, що надалі не будуть порушувати дисципліну, й негайно приступлять до навчання. Хто не виконає цих вимог, буде виключений з училища. Огієвського, Гудзія та ще

*Володимир Васильович Огієвський.
1965 р.*

двох учнів було виключено. Заняття в училищі поновилися.

Батько розповідав, що коли б він «покаявся», його поновили б. Але він не хотів цього робити, та й обставини в родині склалися так, що все одно не зміг би відвідувати уроки. Спочатку він доглядав тяжко хвору матір (померла від раку в 1905 р.), потім сестру Марію (Маню, як її називали в сім'ї), яка померла десь на початку 1907 року від ускладнень, після тяжкого поранення на демонстрації 17 жовтня 1905 року.

Навесні 1907 р. батько склав випускні іспити екстерном. На іспит з Закону Божого він пішов без підготовки. Поставили йому трійку. Через

деякий час його зустрів той викладач, як казав батько, досить помітний у Києві чорносотенець, і запитав: «Что это такое с вами?» Дізнавшись, що батько довгий час сидів біля хворої матері, а потім сестри, сказав: «Что ж вы не сказали об этом? Мы бы вам хотя бы четверку поставили». Батька це здивувало, адже викладач знав про його участь у страйку.

У 1907 р. батько вступив до Київського політехнічного інституту на механічний факультет. Брав участь, як він згадує в автобіографії, у студентських організаціях, сходках, мітингах. У 1911 р. пішов добровольцем в армію. Своє право студента на відстрочку він не використав. Його привабило те, що для добровольців строк служби був коротшим на рік. Відбував службу в 4-ій іскровій роті (так тоді називалась радіотехнічна рота) в Києві. Там пройшов спеціальні радіотехнічні курси. Збереглася відомість з переліком усіх слухачів цих курсів і оцінок, які вони отримали на іспитах. П'ятірка була тільки в мого батька. Інколи офіцер-викладач доручав йому замість себе вести заняття, і це була перша його педагогічна практика. Після випускних іспитів батькові присвоїли офіцерське звання прапорщика запасу, і він повернувся в КПІ продовжувати навчання. У 1914 році мав захищати дипломний проект,⁸ але розпочалася війна. І його як офіцера запасу мобілізували в діючу армію, де був начальником фронтової радіостанції та начальником Центральної радіостанції штабу головнокоманду-

⁸ Çààí í Ÿ ¶ æáí àðà áàòüéí à³ í àààèè, éí èè à¶ óææ áóâ àèèèààà-àí Èí ?.

Білочки в парку Київського політехнічного зовсім не бояться Володимира Васильовича. 1977 р.

ловою виборчої комісії на виборах до Установчих зборів.

Наприкінці 1917 року його було делеговано на Перший Всеросійський з'їзд військових радіотелеграфістів, який відбувався у листопаді-грудні 1917 року. Там його обрали до складу виконавчого органу з'їзду — Центрального військового комітету. Зі складу останнього в січні 1918 р. було організовано раду військового радіотелеграфу Республіки, головою якої з лютого 1918 р. став батько. Цій раді підпорядковувалися всі радіотехнічні фронтові й тиллові установи.

У 1919–1921 рр. батько був начальником Військової радіостанції

незатухаючих коливань, що споруджувалася у Москві, в Сокольниках, і заступником та помічником відповідального будівничого станції професора І.В.Шулейкіна. У батька там був комісар, малограмотний, до того ж любив випити. На щастя, він не втручався у справи будівництва. Згадуючи ті часи, батько казав, що не пам'ятає, яке мав військове звання. Знає, що на комірці форми в нього мусили бути шпали. Можливо, він і не носив форму. Є фото, зроблене в Сокольниках, де батько у плетеній шапці.

У 1921 році, після того, як радіостанцію було успішно здано в експлуатацію, батькові дозволили пе-

ревестися до Києва. Тут він з березня 1921 року, ще до звільнення у запас, почав викладати в Київському політехнічному інституті. У 1922 р. демобілізувався. З цього часу все його життя пов'язано з КПІ. У тридцять роки він, крім того, часто очолював або консультував будівництво багатьох радіостанцій в Україні.

Перебуваючи в 1917–1921 рр. в Петрограді та Москві, батько побував на багатьох мітингах, засіданнях, з'їздах. 16 квітня 1918 року як голова ради військового радіотелеграфу мав трихвилинний виступ на засіданні Ради народних комісарів, де розглядалося питання про передачу ряду постійних військових радіостанцій до цивільного відомства.

У 1922 році батько одружився з моєю мамою, Валентиною Грузиненко (знайомі вони були з дитинства). 28 квітня, на день народження батька, вони зареєстрували свій шлюб, а 28 липня, на день святого Володимира, вінчалися.

Мама свого часу хотіла стати лікарем. Вступила до медичного інституту. Була на практиці в лікарні. То був тяжкий час громадянської війни, у палаті лежали різні хворі, деякі з них були вошиві. Мама заразилася тифом, дуже тяжко перехворіла. Коли більш-менш прийшла в себе, вже не продовжувала навчання.

У мами була добра музична освіта, і вона час від часу давала дітям уроки музики. А медицину любила ціле життя, купувала медичні книжки, вміла робити будь-які, навіть складні, перев'язки. В неї були літературні здібності. Написане нею схвально оцінив Степан Васильченко.

У дитинстві я майже не бачила батька. То був час становлення

радіоспеціальності у КПІ, будівництва радіостанцій. І майже вся доба проходила в нього там. Іноді, коли батько мав вільний час, він прибігав додому, брав маму й мене, і ми їхали до лісу чи на дніпровські луки. Він любив і знав природу. Коли ми в школі почали вивчати ботаніку, завдяки його розповідям, я все знала.

У повоєнні роки у нас в родині встановилася традиція — день народження мами й батька ми проводили в Голосіївському лісі. А ввечері приходили гості — родичі, знайомі.

У довоєнні роки я нерідко засинала під класичну музику (моє ліжко було за шафами у тій кімнаті, де стояв рояль). Вечорами мама часто грала (батько дуже любив її гру), іноді хтось інший. Інколи співала моя тітка і хтось з її друзів. На святкуванні 10-річчя подружнього життя моїх батьків грали у чотири руки Мар'яна Миколаївна та Катерина Миколаївна, доньки Миколи Лисенка.

В тій же кімнаті, де стояв рояль, на овальному столі лежали грабарівські видання про І.Левітана, В.Серова, М.Врубеля, альбоми репродукцій з творів французьких імпресіоністів та ілюстрації до «Мертвих душ» М.Гоголя Агіна та Боклевського та тільки Агіна. Потім з'явився каталог творів китайського художника Ці Бай-ші з виставки, що відбулася у Москві. Привіз його батько. Йому часто доводилося бувати у відрядженні там. Він любив, знав образотворче мистецтво. Нерідко прямо з вокзалу він їхав у Третьяковку, а потім йшов у справах до міністерства чи на якесь засідання.

Я любила забиратися у цей куточок нашого помешкання й на самоті переглядати згадані альбоми. Пам'я-

таю, навіть пробувала копіювати «Вечірній дзвін» І.Левітана. Мабуть, уже тоді зародився й утвердився в мене інтерес до образотворчого мистецтва, який згодом і визначив те, що я стала мистецтвознавцем.

У 1933 році я пішла до 1-го класу української школи. Хтось із сусідок, пам'ятаю, докоряв мамі: «Как это вы послали девочку в мужицкую школу!»

У довоєнні роки батько та професор Кичигін, його знайомий ще по навчанню в КПІ, любили, коли тільки ще розпочинався ранок, гуляти в парку КПІ. У 1937–38 рр. вони під час цих прогулянок домовлялися, що той, кого ще не заарештують, буде піклуватися про сім'ю заарештованого. На щастя, чорний ворон обминув їх.

22 червня 1941 року вони теж гуляли в парку, як завжди, вранці. На цей день, пам'ятаю, було призначено військові маневри. От гуляють ці два професори й спостерігають, як у небі біля літаків рвуться снаряди. Дивуються: «На якому високому рівні відбуваються маневри. Так точно все розраховано, що не бояться стріляти справжніми снарядами!» Насправді то була вже війна.

Кажуть — «швець без чобіт». Так і батько — не мав радіоточки. Молотова пішов слухати до сусідів. Пам'ятаю, яким він повернувся. Він був блідий, ніби закам'янілий. А я чула виступ надворі — хтось на 2-му поверсі увімкнув радіоприймач на повну потужність.

Ми не вірили, що війна буде не на нашій території. Передбачали й те, що наші війська змушені будуть залишити Київ. Але навіть у найтяжчий період війни вірили, що настане день перемоги.

5 липня 1941 року ми (батько, мама, тітка, бабуся і я) евакуювалися.

Вранці того дня директор КПІ Колбасников сказав, що ніякої евакуації з Києва не буде. А ввечері викликав батька та ще трьох професорів — С.С.Рудника, С.І.Тетельбаума, прізвище третього не пам'ятаю. Після майже годинного чекання в приймальні їх покликали до кабінету. І директор сказав: «З ЦК партії надійшло розпорядження вас відправити в тил. Якщо хочете, можете взяти з собою сім'ї. Через годину ви мусите бути готовими до від'їзду, ешелон буде на товарному вокзалі».

Коли батько прийшов з такою звісткою, то мами не було вдома. Вона пішла купити щось з їжі. Тітка зразу ж заходилася складати все для бабусі. Я почала збирати для всіх теплу одягу. Батько побіг до Інституту палити документи, які не мали потрапити до німців. Мама, коли повернулася, встигла лише взяти основні документи родини та дещо з харчів. Прийшов батько, під'їхала підвода і відвезла нас на товарний вокзал. У квартирі все залишилося так, ніби ми йдемо ненадовго. Так, на столі, застеленому скатертною, стояло варення з суниць, зварене того дня, у бокалі — білі троянди з нашого палісадника.

Коли німецькі війська зайняли Київ, Галині Миколаївні та Євгенії Миколаївні Зосимович, дружинам маминих двоюрідних братів — Дмитра Павловича та Володимира Павловича, вдалося зберегти дещо з наших книг, меблів, а, головне, всі родинні фотографії та родинний архів, а також картину роботи моєї бабусі. Вони через хворобу своїх батьків не змогли евакуюватися. Їхні чоловіки в останні дні перед приходом німців пішки покинули Київ.

Ешелон, у який ми потрапили, спочатку чомусь рухався в бік німців. На щастя, під бомбардування ні разу не попав. Ми тільки чули вибухи десь попереду й потім бачили руїни.

Пам'ятаю поля пшениці, жита, які бачили, коли їхали Україною. Хліб уродив добре, колосся було важке, ажгнулися високі міцні стебла. Яка його доля, не знаю... На станціях селяни схвильовано розповідали: наказано палити хліб, щоб не дістався ворогові.

Через три тижні наш ешелон дотягнувся до м.Кустанай у Казахстані. Евакуйованих розмістили в школі на підлозі. Щодня приїздили з колгоспів, агітували їхати до них. Батькові пропонували посаду пасічника. Потім, коли ми вже жили в Свердловську, де батько викладав в Уральському індустріальному інституті (тепер Політехнічний інститут), він жартував: «А жаль, що не згодився бути пасічником! Були б хоч ситі!»

У Свердловську було скрутно, голодно. Правда, в останній рік батько, як викладач вузу, отримував добрий пайок. Але здоров'я у всіх було підірване. Бабуся померла в Свердловську тоді, коли у зведеннях по радіо лунали слова «Київський напрям». Вона ще встигла їх почути й раділа.

Коли наші війська відігнали німців від Москви, науково-дослідний інститут, у якому батько був консультантом з питань, пов'язаних з радіоуправлінням ракет «земля — повітря», реєвакуювався до Москви. Адміністрація інституту пропонувала батькові в Москві роботу за фахом та квартирою. Але він відмовився, бо хотів повернутися до Києва, в КПІ.

Ми теж хотіли. При першій можливості поїхали додому. Нас не ля-

кало, що місто ще в руїнах, що його ще бомблять, що життя в ньому ще не налагоджено. Ми раділи, що знову вдома.

Перші два роки (приїхали ми в липні 1944 р.) нічим було топити труби, не опалювалися й учбові корпуси КПІ. Уся наша сім'я зимувала в одній кімнаті, хоч ми мали окрему чотирікімнатну квартиру. Єдиним опаленням у першу зиму була невеличка залізна «буржуйка», на якій і варили.

На другу зиму домоуправління прислало нам двох полонених німців, які склали нам грубку з цегли. З нею стало трохи краще. Полонені були голодні. Мама годувала їх. На той час розкішно — варила галушки з смаженою цибулею. Розмовляла з ними (вона володіла німецькою мовою). Поки говорили про війну, все було гаразд. Німці казали, що війна — це погано, що Гітлер капут і тому подібне. Потім, коли один з них показував фото своїх дітей, мама сказала: «Ви говорите, що всі вони рівні для вас, ви кожного з них однаково любите! Так і всі народи в світі мусять бути рівними й заслуговують на повагу!» На це німець відповів: «Але ж ми не такі, як усі. Ми ж арійці!»

Поступово життя налагоджувалося.

Студенти поважали й любили батька. Називали «наш дід». Багато хто з них бував у нас вдома. За столом під час обіду чи вечері нерідко, крім родини, сидів, наприклад, Макасубу з Гвінеї (зараз ректор Політехнічного інституту в Конакрі), чи корейці Но Кук-Хон та Лім Бен-Чан (перший став директором пхеньянського радіозаводу, другий — викладачем у Пхеньянському політехнічному

інституті). Коли обидва повернулися до Кореї і мали вже сім'ї, їхні діти вважали мого батька своїм дідусем. Лім-Бен-Чан писав нам, що для того, щоб вилікуватися від туберкульозу, з'їв, за народною традицією, змію. Але вважає, що одужанням зобов'язаний тим лікам (здається, це був стрептоміцин), які прислав мій батько. І за це безкінечно вдячний йому.

Якось в деканат до батька прийшла вся в сльозах дівчина, яка витримала іспити в КПІ, але не пройшла за конкурсом (не на радіофакультет). Відбулася така розмова. Батько: «То чому ж ви прийшли до мене?» Дівчина: «Так мені сказали, що ви такий декан, який всім допомагає!» Батько розпитав її, з'ясував, що в неї є певні права на пільги. Порадив, як написати заяву на ім'я ректора та куди віднести її. За кілька днів дівчинка прибігла й радісно повідомила: «Я вже студентка!»

У Дмитра Петровича та Глафіри Матвіївни Огієвських, крім сина Василя та дочки Афанасії, про яких я вже розповідала, були ще діти — Олена, Марія, Михайло та Володимир. Про цю гілку роду я мало знаю. Можу написати лише про двох двоюрідних братів мого батька — Анатолія та Дмитра, синів судді Володимира Дмитровича Огієвського.

Анатолій Володимирович Огієвський (1899–1951) був ученим гідрологом, професором, доктором технічних наук, одним із засновників гідрологічної науки в Україні.

У 1919 р. він як студент КПІ був на практиці в Катеринославі. У середині липня місто захопили денікінці й Анатолія Володимировича мобілізували й зарахували рядовим у зведений офіцерський батальйон, який послали

на фронт проти Червоної армії. У першому ж бою Анатолія Володимировича було важко поранено в обидві ноги, і він потрапив до шпиталю, де пролежав два з половиною місяці. Після одужання служив у Києві підпоручиком інженерних військ на панцернику «Москвич». На початку грудня 1919 р., після наступу Червоної армії, панцерник відступив до Одеси, потім до Тирасполя. У цей час Анатолій Володимирович утік до Червоної армії. У травні 1920 р. його відправили на польський фронт. Невдовзі він захворів на тиф. Після одужання був у Полтаві, в інженерній роті, де навчав червоноармійців інженерної справи.

Проте Анатолія Володимировича не полишало бажання вчитися, і він вступив до Київського політехнічного інституту на 4-й курс. Закінчив інститут у 1922 р. З 1923 р. навчався там же в аспірантурі під керівництвом професора Є.В.Оппокова. Потім працював у різних установах як фахівець з гідрології.

З 1926 по 1952 рік (з перервою у три роки на війну) був співробітником Інституту водного господарства АН України (тепер Інститут гідромеханіки АН України), завідуючим відділом та заступником директора цього ж інституту (1933). Багато років викладав, завідував кафедрою гідрології у Київському інженерно-меліоративному інституті. Крім того, у 1928–1932 рр. керував службою гідрологічного оповіщення Дніпробуду.

Довелося йому в 1927 р. побувати в науковому відрядженні за кордоном (у Німеччині, Австрії, Франції).

У 1941 р. наукову та викладацьку роботу Анатолія Володимировича було перервано. 26 червня його заарештували (ордер на арешт було підписано 22 червня, в день початку війни). 2 лип-

ня разом з слідчою справою евакуйовано до Новосибірська в тюрму. Звинувачували Анатолія Володимировича в антирадянській націоналістичній пропаганді та причетності до польської розвідки, ставили в вину й те, що до 1930 р., боячись репресій, приховував свою службу в білій армії, що листувався з братом Дмитром, який перебував у еміграції в США, а також те, що, перебуваючи у закордонному відрядженні, зустрічався з вченими-емігрантами.

Дивлячись на фото, зроблене в тюрмі, на якому ця від природи красива й приваблива людина має страшний вигляд, можна уявити собі, як було йому там.

Треба відзначити мужність Анатолія Володимировича. Він витримував тиск численних допитів, які тривали, як правило, багато годин й обов'язково вночі. Не визнав себе винним, переконливо розповів про виконану ним до арешту наукову роботу, й довів, що вона була спрямована на користь Батьківщини.

23 травня 1943 року Анатолія Володимировича було звільнено у зв'язку з тим, що в слідчій справі недостатньо матеріалів для віддання його до суду. Незабаром, після визволення Києва, він повернувся додому. У 1944–1946 рр. був директором Київської науково-дослідної гідрологічної обсерваторії, у 1946–1947 рр. її консультантом.

Переніс кілька інфарктів. Від останнього помер.

Так склалося, що я була в дуже приятних стосунках з його дружиною Валентиною Олександрівною, і вона часто розповідала мені про Анатолія Володимировича. Багато чого про нього я дізналася з виписок з його слідчої справи, зроблених Лесею Никанорівною Падун-Лук'яною в архівах.

Про брата Анатолія Володимировича Дмитра я знаю значно менше. З розповідей батька мені відомо, що під час Першої світової війни він був на Далекому Сході. За часів громадянської війни перебував у армії генерала Колчака. Потім емігрував до Сполучених Штатів. Там здобув медичну освіту, одружився з американкою. Дітей не мав. Збирався повернутися на Батьківщину, але брат Анатолій, коли був у закордонному відрядженні, написав йому, що не радить це робити. З Києва він боявся таке писати. Листувалися брати до 1927 року. Їхня мати, Катерина Григорівна, листувалася з сином і після війни, але в п'ятдесяті роки теж змушена була припинити листування.

У шістдесяті роки Дмитро Володимирович приїздив до Києва та Ленінграда, щоб побачитися з родичами. Мого батька тоді викликали до спецвідділу КПП й повідомили про його приїзд та бажання побачитися. Сказали, що це можна зробити в готелі, де Дмитро Володимирович зупинився, або ж батько може запросити його до себе на квартиру. Батько пішов до готелю. Розповів про всіх родичів. Цікаво, що згодом мого батька знову викликали до спецвідділу КПП. По тому, як його там розпитували, відчувалося, що вони мають запис розмови батька з Дмитром Володимировичем й лише уточнюють деякі місця, які чомусь, видно, погано записались...

Поки я писала про свій родовід, в уяві пройшло багато людей, як мені здається, цікавих особистостей. У долях їхніх відбилися характерні ознаки часу, в який вони жили. В мене таке почуття, ніби я перегорнула сторінки не давньої історії України, часом світлі, часом драматичні, часто трагічні.